

Atatürk - General Mac Arthur Görüşmesi Hakkında...

Cüneyt AKALIN^(*)

Mustafa Kemal Atatürk'ün dönemin Amerikan Kara Kuvvetleri Komutanı^(**) Orgeneral Douglas Mac Arthur'la 1932 Eylülünde İstanbul'da yaptığı görüşme, Cumhuriyet tarihimizin ilginç, önemli uluslararası temaslarından biridir.

İddiaya göre Atatürk, bu görüşmede, Mac Arthur'a dünyadaki siyasal gelişmeler hakkındaki görüşlerini ve öngörülerini (kehanet) anlatmıştı. Bu öngörülerin II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarıyla doğrulanması, kimi çevrelerce Atatürk'ün uzakgörüşlülüğü ve dehası konusunda varolan kanıyı güçlendiren kanıtlar olarak sunuldu. Sonuçta, kimileri, 20. yüzyılın bu iki önde gelen simasının tarihsel önemdeki görüşmesini, "*arı saçlı-mavi gözlü dev*" edebiyatına malzeme yapmayı yeğlediler. Söz konusu görüşme, tarihsel özelliğinden kopartıldı. İşin ilginç yanı, bu yayının, Atatürk'ün en temel düşüncelerinin tam tersinin savunulmasında da kullanılmış olmasıydı.

Amerikalı General Mac Arthur Atatürk'ün İstanbul'da ağırladığı en önemli yabancı konuklardan biridir. Ziyaretin irdelenmesi bu açıdan da önem taşımaktadır. Bugün, olaydan yetmiş yıla yakın; kimi tarihsel belgelerin açıklanmasından yarım yüzyıla yakın bir süre geçtikten sonra, tarihsel olaylar konusunda daha soğukkanlı bir değerlendirme yapabilmeyi sağlayacak araçlar toplanmaya başladı. Günümüzde eksik olan, kimilerince yapılan yanlışları düzeltme iradesidir.

^(*) Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi.

^(**) Amerikan ordusunda her kuvvet ayrı örgütlenmiştir ve herbirinin ayrı komutanlığı vardır. Kuvvetler arasındaki eşgüdüm "*ortak genelkurmay*" tarafından sağlanır.

1. 1929 Bunalımı Sonrasında Dünya - Türkiye

1930'lu yıllar, genç Cumhuriyet'in dış politikada yavaş yavaş ağırlığını hissettirmeye başladığı yıllardır. İtalya'da Mussolini'nin iktidarı, Almanya'da Hitler'in ayak sesleri, kuzeyde kendini sağlama almaya çalışan Sovyetler Birliği'nin dış tecridi kırma çabaları, Türkiye'nin dış politika çalışmalarını çok yönlü sorunlarla karşı karşıya getirir.

20'li yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarıdır. Cumhuriyet yönetiminin var gücüyle inşa etmeye, sağlamlaştırmaya çalıştığı ülke ekonomisi, elde olmayan nedenlerle sıkıntılara sürüklenir. 1929 Büyük Dünya Bunalımı hızla dünyaya yayılır, Wall Street'te patlak veren bu kriz üzerine işadamları dünya ekonomisinin yeni merkezi New York'un gökdelenlerinden kendilerini birbiri peşisıra atmaya başlarlar. Dengeler bozulur, Batı'nın kapitalist ekonomileri tıkanıklığa sürüklenir.

Bu durum, genç Türkiye Cumhuriyeti açısından yaşamsal sonuçlar doğurabilecek bir alt-üst oluşturmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda seçtiği piyasa ekonomisi buhrana sürüklenince ne yapmak gerekecektir ekonominin çarklarını döndürmek için? Türkiye Cumhuriyeti sorunun özünü kavramaya çalışırken, dostu ve müttefiki Sovyetler Birliği ile adeta içgüdüsel bir dayanışma içine girer. Bu girişim, temelleri 1925 Türk- Sovyet Dostluk ve İşbirliği Anlaşması ile atılan Türkiye-SSCB ilişkilerinin daha da güçlenmesine neden olur. Dış politik ilişkilerden sonra, ortak düşman emperyalizme karşı dayanışmanın ardından, Sovyetler Birliği ile ekonomik ilişkiler de geliştirilir. Başbakan İsmet İnönü bir dizi dış geziye çıkar, 1932 Nisanında Sovyetler Birliği'ni ziyaret eder. Sovyetler Birliği Türkiye'ye o dönem için önemli sayılabilecek bir ekonomik yardım yapar. Türkiye, Sovyetler'in desteği ile I. Plan Dönemi'ne geçer.

1932'de dünyada siyasal düzlemde herşey bulanıktır, netlik yoktur. Almanya'da Hitler, ABD'de Roosevelt henüz iktidara gelmemiştir. Avrupa, Lokarno Düzeni'nin biraz hayalci, biraz küçük hesapçı barışçılığı ile içiçe yaşamaktadır. Dışarıda tecridi kırmaya çabalarken, içeride köylülüğün tasfiyesi gibi dev bir atılıma girişmiş olan Sovyetler Birliği ise, dikkatini ülke içinde yoğunlaştırmıştır. Asya'da Japon militarizmi ilk işaretlerini göstermiş, 1931'de Mançurya'yı işgal etmiştir.

ABD Genelkurmay Başkanı General Mac Arthur'un gezisi, işte bu uluslararası koşullarda gerçekleşir.

2.1. Mac Arthur Kimdir?

II. Dünya Savaşı'nın en tanınmış komutanlarından biri olan, ününü Pasifik'teki savaşa borçlu bulunan Mac Arthur baba mesleğini seçmiş, genç yaşta orduya katılmıştır. Orduda hızla yükselmiş, 1930'da da Kara Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı'na getirilmiş, 1933'te bu görevden ayrılmıştır.

Filipinler ordusuna danışmanlık yaparken, Amerika'nın II. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine göreve çağrılmış, ABD'nin (müttefiklerin) Pasifik Komutanlığı'na getirilmiştir.

General Mac Arthur Japonya'yı teslim alan kişi olarak ünlenir ve ünü, dünyanın dikkatini üzerinde toplayan Müttefik Avrupa Kuvvetleri Başkomutanı Eisenhower'a yaklaşır. ABD'de kamuoyu Pasifik ile en az Atlantik kadar ilgili olduğu için, Amerika'da Mac Arthur'un neredeyse Eisenhower kadar tanındığı rahatlıkla iddia edilebilir. Ancak, Kore Savaşı sırasında, savaşı tırmandırmak istemesi ve Çin'e yönelmesi üzerine, ABD yönetimi ile çelişkiye düşer; başkan Truman tarafından emekliye sevk edilir. Filipinler'deki ilk Amerikan valisinin oğlu olarak gözlerini Uzakdoğu'da açan Douglas Mac Arthur kariyerini de burada tamamlar. ABD'de karşılığı ise, çok görkemli olur.

Meslek yaşamının sonu iyi noktalanmamış olsa da, Mac Arthur'un 20. yüzyılın en önemli askerlerinden biri olduğu kuşkusuzdur.

2.2. Mac Arthur Neden Geldi?

Atatürk - Mac Arthur görüşmesinin ayrıntılarına geçmeden önce, o yıllarda ABD-Türkiye ilişkilerinin oldukça sınırlı olduğunu belirterek söze başlamak doğru olur. Cumhuriyet döneminde Türkiye-ABD diplomatik ilişkileri oldukça sıkıntılı başlar. Lozan Andlaşması'nın Kongre'deki görüşmelerinde; Andlaşma, özellikle Ermeni gruplarının çabaları sonucunda, gerekli üçte iki çoğunluğu sağlayamadığı için Senato'da onaylanmaz. Bu, ABD Anayasası'na göre, Türkiye'yi diplomatik planda tanımama sonucunu doğurabilecek bir karardır. Ancak her iki tarafın yöneticileri, duygularıyla değil, soğukkanlılıkla hareket ederler. Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile Lozan Barış görüşmelerine de katılmış olan seçkin Amerikan diplomat (II Dünya Savaşı yıllarda Dışişleri Bakanyardımcılığı yapan) Joseph Grew'nün yapıcı tavırları sonucunda, ABD ve Türkiye 1927 yılında bir "*modus vivendi*" ile birbirlerini tanırlar. Türkiye, o yıllar-

da dünya ülkeleri ile iyi ilişkiler geliştirme, dünyaya açılma çabası içindedir; ABD ile diplomatik ilişkiler de bu çabanın bir halkasıdır.

ABD ve Türkiye'nin birbirlerini karşılıklı tanımaları, iki ülke ilişkilerinin tıkanmasının önüne geçer ama, ikili ekonomik-siyasal ilişkilerde önemli bir canlılık yaratmaz. Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı sonrası yeniden sarıldığı infirat (isolation -yalnızcılık) politikası sonucunda kabuğuna çekilen ABD'nin, Avrupa'ya ve dünyaya ilgisi sınırlı kalmış, Türkiye de bundan payını almıştır.

Öte yandan, 1929 Dünya Bunalımı'nın yarattığı büyük sorunlarla boğuşan ABD'nin dikkati, esas olarak ülke içine dönmüştür.

2.3. Girişimin Öncüsü: ABD Elçisi Sherrill mi?

Düşüncenin ilk kez kimin aklına geldiği açık değildir; ancak, Mac Arthur'un ziyaretinin görünürdeki mimarının ABD'nin Ankara elçisi Sherrill olduğu söylenebilir. Kendisi de asker olan, Mustafa Kemal'e saygı duyan Sherrill, Ankara'da geçirdiği iki yıl boyunca birçok kez Atatürk'le görüşür, Atatürk'ü öven, yücelten kitaplar yazar. Diğer bir deyişle, Elçi Sherrill, ülkesi ile Türkiye arasındaki ilişkileri geliştirmeye çalışan ilginç bir şahsiyettir.

Sherrill, Ankara'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı mektupta, Mac Arthur'un Türkiye'ye geliş niyeti ile ilgili olarak şunları yazar:

“Washintgon'dan ayrılmadan önce Genelkurmay Başkanı General Mac Arthur bana, resmi davet üzerine Prag'a, Viyana'ya ve Budapeşte'ye yapmaya planladığı bir dizi ziyaretten söz etti. Bu sözlerinden, Türkiye'nin başkentini ziyarete de ilgi duyacağı sonucunu çıkardım. Buraya varınca yaptığım sondajdan Türklerin yabancı askeri liderleri kabulde isteksiz olduğunu tespit ettim. Fakat Başbakanları ve Dışişleri bakanları kısa süre önce Yunanistan'ı, Bulgaristan'ı, İran'ı, Rusya'yı ve İtalya'yı ziyaret etmiş olduğu için, kamuoyu seçkin yabancı konukların Türkiye'yi ziyaretinden söz etmeye başladı Ben de buna dayanarak, Dışişleri Bakanını ve daha sonra Devlet Başkanını ziyaretimde, Atatürk'ün General Mac Arthur'u kabul etmeyi arzu edip etmediğini sordum. Her ikisi de düşüneceklerini söylediler. Bugün, Dışişleri Bakanı, Atatürk'ün General Mac Arthur'u Eylül sonunda Yalova'daki Köşkünde kabul edeceğini bana bildirdi.” (1)

1 Temmuz 1932'de Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nden resmi daveti

alan General Mac Arthur'un 5 Temmuz 1932 tarihini taşıyan yanıtı, Ankara'ya 6 Temmuz'da ulaşır. Ankara'da o tarihte görevli bir askeri ataşe olmadığı için, ABD elçiliğinin yardımını isteyen general Mac Arthur şunları yazar:

"Türk cumhurbaşkanının lütfettiği bu daveti kabul etmekten onur duyduğumu lütfen bildirin. Bu benim için, sadece kişisel bir mutluluk kaynağı olmakla kalmayacak, Amerikan ordusunun komutanı olarak ülkesi için duyduğum saygı, hayranlık ve dostluk duygularımı ifade etmeme vesile sağlayacaktır.." (2)

Mac Arthur'un gezisi dünyada ilgi uyandırır, dikkatle izlenir.

2.4. Mac Arthur, Türkiye'de

Köstence'den Romen bandıralı DACIA şilebi ile 25 Eylül 1932 öğle saatlerinde İstanbul'a gelen General Mac Arthur, Galata rıhtımında, aralarında İstanbul Valisi ve Garnizon Komutanı Korgeneral Şükrü Naili Paşa'nın da bulunduğu ilgililer tarafından askeri törenle karşılanır. Karşılama sırasında Amerikan milli marşı çalınır. Dışişleri'nden Münir İbrahim Bey, hükümet adına "hoşgeldiniz" der (3).

Galata'dan Pera Palas Oteli'ne geçen ve burada bir süre dinlenen Mac Arthur, akşam, hükümetin kendisine tahsis ettiği özel bir vagonla Ankara'ya hareket eder.

Ankara'da Gar'da bir kez daha askeri törenle ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) ve ikinci başkan Asım Paşa başta olmak üzere, Dışişleri yetkililerinin de içinde bulunduğu askeri ve mülki erkan tarafından karşılanır. Konuk edildiği Halkevi'nde bir süre dinlenen General, daha sonra Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile Savunma Bakanı ve Dışişleri Bakan vekilini makamlarında ziyaret eder. Başbakan İsmet İnönü, bir yurtiçi gezisi için Gaziantep'te; Meclis başkanı Kazım Paşa Ankara dışında, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras yurtdışında oldukları için onlarla görüşme olanağı bulamaz. Öğleyin Fevzi Paşa'nın Halkevi'nde onuruna verdiği yemekte bir konuşma yapan Mac Arthur özetle şunları söyler:

"...Amaçlarımız, özlemlerimiz, temel özelliklerimiz birbirine benziyor. Birbirinin işlerine karışmayan, birbirlerine karşı kışkırtıcılığa girişmeyen ülkelerimiz tam bir uyum içindedir, çünkü Türkiye ve ABD tam ve içten bir uyum içindedir"

Mac Arthur konuşmasının sonunda kadehini "*Türk Ordusunun ve onun ölümsüz lideri Gazi'nin onuruna*" kaldırır (4).

Öğleden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi yakınlarında onuruna düzenlenen büyük bir askeri geçit törenine katılan Mac Arthur, akşam yataklı trenle İstanbul'a dönmek üzere Ankara'dan ayrılırken, kalabalık bir resmi heyet tarafından uğurlanır.

27 Eylül 1932 sabahı İstanbul Haydarpaşa Garında bir kez daha Vali ve Garnizon Komutanı tarafından karşılanan Mac Arthur, Tokatlıyan Oteli'nde öğle yemeğini yedikten sonra, saat 17.00'de Dolmabahçe'de, Gazi tarafından kabul edilir. Mac Arthur'un yanında Elçilik İşgüderi Shaw ve çevirmen Orhan Tahsin Bey vardır. İki liderin başbaşa görüşmeleri yarım saat kadar sürer. Gazi daha sonra konuğunu Dolmabahçe Sarayı'nda toplantı halindeki Türk Dil Kongresi'ne götürür. Mac Arthur yaklaşık bir saat kadar burada kalır.

Yapılan kısa resmi açıklamada şöyle denir:

"Reisicumhur Hazretleri, Amerikan Genelkurmay başkanını saat 5.00'de kabul buyurmuşlardır. Jeneral saat 6.20'ye kadar Gazi ile birlikte bulduktan sonra Pera Palas'a geçmiştir." (5)

General Mac Arthur 28 Eylül Çarşamba sabahı Taksim Anıtı'na bir çelenk koyar. Çelenkte "*Amerikan Silahlı Kuvvetlerinin Gazi Mustafa Kemal'e ve Türk Ordusu'na duydukları büyük hayranlık ve takdirlerinin bir nişanesi olarak...*" ibaresi dikkati çeker. (6)

Günü şehir turu yaparak geçiren, öğleden sonra Yıldız'daki Harb Akademileri'nde İstanbul'da bulunan tüm yüksek rütbeli subayların ve yabancı misyon temsilcilerinin katıldığı çaya konuk olan Mac Arthur, akşam Semp-lon Ekspresi ile Paris'e hareket eder. Mac Arthur, ülkesine döndükten sonra da, memnuniyetini ifade eden mesajlar gönderir. Mac Arthur'un izlenimleri basına şöyle yansır:

"Jeneral Mac Arthur kendisine gösterilen samimi konukseverlik ve teza-hürattan pek memnun olmuş, bilhassa yapılan askeri resmi geçitte müşaha-de ettiği intizam, inzibat ve mükemmeliyetten dolayı hayranlık ve takdirle-rini Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya tekrar tekrar ifade etmiştir. Jene-ral şunları söylemiştir: "*Gördüklerim, tahmin ettiklerimin çok ötesindedir. Şimdiye kadar altı memleket dolaştım. Türk Ordusunda gördüğüm intizam*

ve mükemmeliyeti bir yerde bulamadım. Böyle güzide bir ordunun muhterem generalleri ile tanıştığım için kendimi bahtiyar sayıyorum." (7)

Mac Arthur ülkesine döndükten sonra, teşekkürlerini bildiren mesajlar gönderir.

Bu resmi ziyaretin dikkati çeken yönleri şunlardır:

- a) Türk yetkililer, Mac Arthur'u özenle hazırlanmış bir program çerçevesinde ağırlarlar.
- b) Basın geziye geniş yer verir.
- c) Gezinin basına ilk duyurulduğu sırasında Mac Arthur'un Gazi ile Yalova'da görüşeceği ilan edilmişken, daha sonra program değişir ve görüşme Dolmabahçe Sarayı'nda gerçekleşir. Bu değişikliğin nedeni 1 Temmuz 1932'de Türk Dil Kurultayı'nın toplanmasına karar verilmiş olmasıdır. Atatürk, Mac Arthur'un geldiği günlerde Türk Dil Kurumu'nun çalışmaları dolayısıyla Dolmabahçe'de bulunuyordu.
- d) Mac Arthur'un Atatürk'e karşı saygılı ve ilgili tavrı dikkat çekicidir. Bunda, o yıllarda Atatürk'ün ülke içinde ve dışında sahip olduğu saygınlığın rol oynadığı kuşkusuzdur.
- e) Mac Arthur, Ankara dışında olan Başbakan İsmet İnönü ile ve yurtdışında olan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'la görüşemez. Bu, gezinin niteliği hakkında bir ipucu sayılabilir. Dış politika temaslarını İnönü'ye bırakan ya da bunları İnönü ile birlikte yürüten Gazi'nin, yeni bir dış politika açılımı düşünüyorsa, Mac Arthur'un bu ziyaretinde konuğunu İnönü ile biraraya getirmek için tertibat alacağını düşünmek gerekir.

2.5. Mac Arthur'un Temaslarının Sonuçları

Amerikan Genelkurmay Başkanı Orgeneral Mac Arthur neden Türkiye'yi ziyaret etti?

Türk-Amerikan ilişkilerinin sınırlı olduğu bir dönemde, bir genelkurmay başkanının binlerce kilometre yol kat ederek uzaktaki bir başka ülkeyi ziyaret etmesi kuşkusuz dikkat çekicidir.

Önce şu noktayı açıklığa kavuşturmalıyız: Girişim kimden ve neden geldi? Girişim, ABD'den gelmiş ise, yorumu daha kolaydır. O yıllarda İngiltere'nin başına çektiği kapitalist-emperyalist dünyanın vargücü ile Sovyetler Birliği'ni kuşatmaya çalıştığını, güneyden tahriklerde bulunduğunu biliyoruz.

Olasılıklardan biri, ABD'nin ticari - kültürel ilişkileri geliştirmek için girişimlerde bulunmak istemesidir. Amerikan Elçiliği İşgüderi Howland Shaw, 29 Eylül 1932'de "*Mac Arthur'un Türkiye Ziyareti*" hakkında Dışişleri'ne yazdığı mektupta; generalin, resmi törenlerin yanısıra Haydarpaşa'da ve Ankara Garı'nda halkın alkışları ile karşılandığını vurguladıktan sonra, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Milli Savunma bakanı Zekai Bey ile yaptığı görüşmelerde "*Türk hükümetinin Curtiss-Wright Corporation ile sözleşme imzalamasından duyduğu memnuniyeti uygun biçimde dile getirdiği, ABD Savaş Bakanlığı'nın bu şirketin ürünlerine duyduğu güveni ifade ettiği...*" ni belirtmektedir (8).

Diğer bir deyişle, Mac Arthur'u buralara getiren bir ticari kaygı mıdır? Ziyareti tek başına ticari kaygılarla açıklamak güçtür.

Yine İşgüder Shaw, sözkonusu raporda; "*Mac Arthur'un ziyaretinin sonucunda Türklerin bazı subaylarını eğitim için Amerika'ya yollamaları bir olasılıktır*" diyerek, yeni bir eğitim olanağından söz eder. Ancak bunun da, Mac Arthur'un gelişinin nedeni değil, bir sonucu olduğu söylenebilir.

30'lu yılların başında Batı dünyasının başlıca iki uğraş içinde olduğu söylenebilir:

- a) Ekonomik buhrandan çıkmak,
- b) Sovyet tehdidini bertaraf etmek.

General Mac Arthur'un bunlardan ikincisi üzerinde yoğunlaştığı düşünülebilir. Bu olasılık, kimi gazetecilerin de aklını kurcalar. Elçi Sherrill, Ağustos sonunda Washington'a gönderdiği raporda, basının generalin gezisinin Sovyetler'le sınırdaş üç ülkeye (Polonya, Çekoslovakya, Romanya) yapıldığına, buna bir de Türkiye'nin eklendiğine dikkat çektiğini belirtir.

Milliyet'ten Ahmet Şükrü Bey (Esmer), Mac Arthur'un neden salt Sovyetler'le sınırdaş ülkeleri ziyaret ettiğini Elçi Sherrill'e sorar.

Cumhuriyet Gazetesi, Mac Arthur'un ziyareti sırasında "*Dinyester'de Sovyet sınırını da ziyaret edeceğini*" bildirir. "*Sovyet sınırını ziyaret*" haberi Elçi Sherrill'i tedirgin etmiş olacak ki, 26 Ağustos'ta İstanbul'dan merkeze yazdığı raporda, Dışişleri'nin notunun Mac Arthur'dan "*Ankara'ya ulaştığında kabul edilecektir*" diye sözedildiğini hatırlatarak, Dışişleri'nin duyarlılığını vurgular ve generalin ziyaret ettiği ülkelerde Sovyet sınırına gitmemesini önerir (9).

3. Atatürk - Mac Arthur Görüşmesi:

Atatürk'ün aşağıda yer vereceğimiz görüşleri, yukarıda da belirtildiği gibi, bir "kehanet" niteliğindedir. Atatürk, bu görüşmede, II. Dünya Savaşı sonrası dünya durumu ile ilgili görüşlerini anlatır Mac Arthur'a.

"Avrupa'nın vaziyeti hakkında" ne düşündüğünü soran Amerikalı konuğuna Atatürk şu karşılığı verir:^(*)

"...Galip devletler mağluplara sulh şartlarını kabul ettirirlerken, bu memleketlerin etnik, geo-politik ve iktisadi hususiyetlerini asla nazara itibara almamışlar ve sadece husumet hislerinden mülhem bulunmuşlardır. Böylelikle bugün içinde bulunduğumuz sulh devresi sadece mütarekeden ibaret kalmıştır. Eğer siz Amerikalılar, Avrupa işleriyle uğraşmaktan vazgeçmeyerek Wilson'un programını tatbik etmekle ısrar etseydiniz, bu mütareke devresi uzar ve bir gün devamlı bir sulha müncer olabilirdi (sağlanabilirdi). Bence dün olduğu gibi yarın da Avrupa'nın mukadderatı Almanya'nın alacağı vaziyete bağlı bulunacaktır. Fevkalade bir dinamizme malik olan bu 70 milyonluk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik milli ihtiraslarını kamçılayabilecek siyasi bir cereyana kendisini kaptırdı mı, ergeç Versailles muahedesinin tasfiyesine tevessül edecektir (girişecektir)."

Atatürk, Almanya'nın İngiltere ve Rusya hariç olmak üzere bütün Avrupa kıtasını işgal edebilecek bir orduyu kısa zamanda teşkil edebileceğini, binaenaleyh harbin 1940-45 seneleri arasında başlayacağını, Fransa'nın kuvvetli bir ordu yaratmak için lazım gelene hassaları artık kaybettiğini ve İngiltere'nin adalarını muhafaza etmek için bundan sonra Fransa'ya güvenemeyeceğini söyler. İtalya'nın Mussolini yönetiminde kalkındığına, ancak İtalyan şefinin Sezar rolünü oynamaya kalkışabileceğine dikkat çeken Atatürk, sözü Sovyetler Birliği'ne getirir:

"...Avrupa meselesi İngiltere, Fransa, Almanya arasındaki ihtilaflar meselesi olmaktan artık çıkmıştır. Bugün Avrupa'nın şarkında bütün medeniyeti ve hatta bütün beşeriyeti tehdit eden yeni bir kuvvet belirmiştir. Bütün maddi ve manevi imkanlarını topyekün bir şekilde cihan ihtilali gayesi uğruna seferber eden bu korkunç kuvvet, üstelik Avrupalılar ve Amerikalılarca malum olmayan yepyeni siyasi metodlar tatbik etmekte ve rakiblerinin en küçük hatalarından bile mükemmelen istifade etmesi-

^(*) Münih'te çıkan **Kafkasya** dergisinde yayımlanan metnin geniş bir özeti.

ni bilmektedir. Avrupa'da vuku bulacak bir harbin başlıca galibi ne İngiltere, ne Fransa, ne de Almanya'dır, sadece Bolşevizmdir.

Rusya'nın yakın komşusu ve bu memleketle en çok harp etmiş bir millet olarak, biz Türkler, orada cereyan eden hadiseleri yakından takib ediyor ve tehlikeyi bütün çıplaklığıyla görüyoruz. Uyanan şark milletlerinin zihniyetlerini mükemmelen istismar eden, onların milli ihtiraslarını okşayan ve kinlerini tahrik etmesini bilen Bolşevikler yalnız Avrupa'yı değil, Asya'yı da tehdit eden başlıca kuvvet halini almışlardır."

Sözün Asya'ya intikal etmesi üzerine Mac Arthur söz alır ve bir Japonya ve Asya tahlili yapar:

"Düşmanın büyük menfaatler temin edebileceği bir harbe doğru sürükleniyoruz. Bana öyle geliyor ki, Avrupa'da başlayacak bir harp behemehal Asya'ya da sirayet edecektir. Büyük devletlerin Avrupa'daki meşguliyetlerini Japonya, Asya'daki emellerini tahakkuk ettirebilmek için bir fırsat addedecektir. Amerika buna şüphesiz bigane kalamayacaktır... Rusya ile müttefikten yapacağımız bir harp Avrupa meselelerini olduğu gibi Asya meselelerini de halletmekten çok uzak kalacaktır... Asya Rusya'nın nüfuzu altına girdiği gün, dava Bolşevizm için halledilmiş olacaktır. Ruslar bunu bizden daha iyi anladıkları içindir ki, Asya'da ekseriya gözümüzden kaçan büyük bir faaliyet gösteriyorlar. Bugün Çin'in mühim bir kısmı komünist ajanların kontrolü altında bulunmaktadır. Eğer Amerika ve Avrupa devlet adamları Çin'e lazım gelen ehemmiyeti vermez ve oradaki komünist aleyhtarı devlet adamlarını desteklemezlerse, Japonların mağlubiyeti komünistlerin Çin'deki zaferi olabilir. Aynı hal Mançurya, Kore, Hindistan, Hind-i Çini, Birmanya için de variddir. Binaenaleyh bence dünyanın mukadderatı Avrupa'da değil, Asya'da hallolunacaktır."

Mac Arthur'u dikkatle dinleyen Atatürk, konuk generalin sözlerini bitirmesi üzerine gülerek şöyle der: "Görüşlerimizde tam bir mutabakat var. Fakat temenni edelim ki, vaziyeti biz yanlış görelim."

Kafkasya dergisinde yayınlanan yazı, Mac Arthur'u överek, üstelik generalin süren Kore Savaşındaki performansını yücelterek sona eriyor:

"...Bu muzaffer komutanın Kore Harbi hakkındaki siyasi nokta-i nazarı-
nı diplomatlar ve devlet adamları muvacehesinde bu kadar şiddet, inat
ve emniyetle neden müdafaa ettiği şimdi daha iyi anlaşılıyor."

3.1. Atatürk - Mac Arthur Görüşmesi ve Kafkasya Dergisi

Atatürk-Mac Arthur görüşmesinin metniyle ilk kez İstanbul'daki Amerikan Bilgi-Belge Merkezi'nde karşılaştım. Metnin daktilo edilmiş bir örneği ortalıkta dolaşıp duruyordu; ama, özgün kaynak, yani yazıyı yayımlamış olan **Kafkasya** dergisi ortalıkta yoktu. Dergi örneklerinin birkaç Amerikan üniversitesinde olduğunu öğrendim ve bunlara ulaşmak için girişimlerde bulundum. Yıllarca sonuç alamadım. Mensubu bulunduğum üniversitenin kütüphanesi, Kafkasya dergisinin koleksiyonunun kütüphanesinde bulunduğu **University of Indiana**'dan bu belgeyi birkaç kez "resmen" istedi; bir yanıt çıkmadı. Umudumu kesmek üzereydim ki, Kadıköy'deki bir sahaf imdadına yetişti. Bana Kafkasya dergisinin birkaç sayısını getirdi. Bu çalışma, o isimsiz dostun yardımı ve desteği olmasaydı gerçekleşmezdi.

İlk sayısı Ağustos 1951'de yayımlanan **KAFKASYA** (Der Kaukasus) dergisi düzensiz, yaklaşık 15 sayı çıkmış. "**Milli İstiklal Mefkuresini Yayar, Aylık Mecmua**" altbaşlığını taşıyan derginin mesul müdürü "*A. Kandemir*". A. Kandemir ve dergiyi çıkaranlar hakkında başka bir bilgi yok; kimi siyasal liderlerin (M. E. Resulzâde gibi) yazıları dışında tüm yazılar takma adla yazılmış. Üç dilde (Türkçe, İngilizce, Rusça) yayımlanan derginin yayım adresi: München 8 Steinstr. 40. O dönemin üslubunu taşıyan yazılar, oldukça düzgün bir Türkçeyle yazılmış.

Derginin ilk sayısının içeriği genel hatlarıyla şöyle:

- Kafkasya
- Azerbaycan'a Hitap (M. E. Resulzâde)
- Kafkasya'nın İstiklâl Mücaadelesi
- Kuzey Kafkasya'da Halkın Toptan İmhası
- İki Emperyalizm
- Moskova ve Yabancı Komünistler
- Stalin'in "Yeniçerileri"
- Atatürk ve Mac Arthur
- Molotov-Tito Düellosu
- Sovyetler Birliğinde...

(Alt başlıklar şunlar):

- Sovyet Lügâtına göre Din ve İncil
 - İslamiyet'i Tahkir
 - Taşkent'te Müslüman Aleyhtarı Müze
 - "Sovyetler Birliği'nde Türkiye"

- Kafkasyalılar Arasında (Kafkasyalıların derneklerinden haberler veriyor, Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği'nin adını sayıyor).

Derginin arka iç kapağında Kafkasya dergisinin "*hariçteki mümessilleri*"nin ad ve adresleri var. Buna göre; Amerika'da Mr. Bilatti, İngiltere'de A. Sacchanowicz, Arjantin'de Mr. Misost Kosireff ve Fransa'da Mr. Elekhoty dergiyi temsil ediyorlar. Derginin 4-5. sayısında Türkiye temsilcisi olarak Ankara'daki Berkalp Kitabevi gösteriliyor.

Derginin Kasım-Aralık 1951'de yayımlanan 4-5. sayısında Kadircan Kaflı'nın "*Kerenski'nin Entrikaları*" başlıklı bir yazısı yeralıyor. Kaflı yazısında Amerikalı yetkililerin Kafkasya sorununu bilmediklerini vurgulayarak, "*Amerikalı dostlarını bu noktaya dikkat etmeye*" çağırıyor. Bu sayıda, Mc Ghee'nin Ankara'ya elçi olarak atanması haberi de "*memnuniyet duyguları*" ile veriliyor.^(*)

Derginin Ağustos 1952'de yayımlanan 13. sayısının başlığı "İki Blok Arasında İslam Camiası". Bu yazıda Tahran'daki kitle gösterileri kastedilerek "Tahran sokak adamının İran Başbakanı Gavami-Saltana'yı düşürmesi" kaygı içinde değerlendiriliyor, Tudeh Partisi'nin desteği nedeniyle Musadık'ın "Milli Cephe"sine sataşılıyor.

Derginin sözkonusu sayısında "*Amerika'nın Sesi Radyosunda Nizami*" yazısı Azeri lehçesiyle verilmektedir. Kafkasya dergisi yaklaşık 15 sayı çıktıktan sonra yayınına son vermiştir. Konumuz "**Kafkasya**" dergisi olmadığı için dergideki yazıların içerik analizlerine girmiyoruz.

Ancak sıraladığımız başlıklar bile "**Kafkasya**" dergisinin Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarında pek çok ülkede, özellikle Sovyetler'e komşu ülkelerde Amerikan-Batı istihbarat örgütlerinin katkılarıyla çıkartılmış dergilerden biri olduğunu ve Kafkasyalıların geleneksel Rus nefretine dayandığını ortaya koymaktadır.

3.2. Atatürk - Mac Arthur Görüşmesi ve "**Kafkasya**" Dergisi

Dikkat çekmek istediğimiz nokta, Atatürk-Mac Arthur görüşmesinin ilk kez **Kafkasya** dergisinde yayımlanmış olmasıdır. Yazıyı derleyen bile belli değildir. Tek işaret, "*İçindekiler*" bölümündeki "**F.D**" rumuzudur.

(*) Bu da derginin Amerikan haberalma örgütleri ile içiçeliğinin bir kanıtıdır.

Buraya kadar, olay fazla önemli görülmeyebilir; Kafkasya'nın bu tür yayımların bir başka örneği olduğu öne sürülebilir. Ancak düşündürücü olanı, bu görüşmeyi resmi bir kurumun, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün Atatürk'le ilgili en önemli kaynaklardan biri olan "Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri"nde yayımlamış olmasıdır.⁽⁴⁾

Bu konuda tarihçi Prof. Şerafettin Turan şu açıklamayı yaptı:

"Kitaba basılan yazı, Kasım 1951 tarihli Cumhuriyet'ten alınmış. Cumhuriyet gazetesi ise, yazıyı THA (Türk Haberler Ajansı)'nın 7.10.1951'de Washington'dan geçtiği haberden almış...

"Türk Tarih Kurumu Yasası" –yanılmıyorsam-, 1942'de Hasan li Yücel'in bakanlığı sırasında çıkarılmıştı. Tek parti yönetimine uygun bir yasadı. CHP'nin temsilcisi, hükümetin temsilcisi vb. vardı. 1950'de DP iktidar olunca, eski yasa ihtiyaca yanıt veremez hale geldi. Yasa düzeltilmedi ve bir tıkanıklık yaşandı. **Söylev ve Demeçler'i "Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü"** derledi. Bu enstitü A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ne bağlıydı, imkanları sınırlıydı. Çalışma bir-iki arkadaşın üzerine kaldı. Onlar da, kaynağını araştırmadan, varolanı derlemekle yetinmişler.

Hadi o zaman imkanlar kısıtlıydı vb; bugün geniş imkanları olan kurumlar var. Aynı yanlışlıklar sürüyor. Buna ne demeli?" (10)

4. Atatürk-Mac Arthur Görüşmesi ve Değerlendirme

Atatürk böylesi öngörülerde bulunmuş olabilir mi? Mac Arthur, Asya hakkında daha o tarihte, metinde geçtiği gibi ileri-geri konuşmuş olabilir mi?

Başta belirtildi; "1932 yılı, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin en iyi olduğu yıldır" dense, yeridir. Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras, Sovyetler Birliği'ni ziyaret ederler; "Bu ziyaret iki devlet arasında siyasi ve iktisadi münasebetlerin tekrar ele alınması için yeni bir zemin hazırlar. Bu temaslar sırasında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye 8 milyon dolarlık bir kredi açması hakkında mutabakata varılır... Türkiye, Moskova görüşmelerinden kısa süre sonra Milletler Cemiyeti'ne girer." (11)

⁽⁴⁾ **Söylev ve Demeçler**, III, İkinci Baskı, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1961. Kitaba basılan yazı Kasım 1951 tarihli Cumhuriyet'ten; Cumhuriyet Gazetesi ise THA (Türk Haberler Ajansı)'nın 7.10.1951'de Washington'dan geçtiği haberden almış.

Bu tespitler, döneme ilişkin en önemli çalışmalardan bir olan ve SBF'den bir grup akademisyen tarafından hazırlanan "*Olaylarla Türk Dış Politikası*"nın tespitleridir. Dahası, Atatürk 1933 yılı Meclis'i açış konuşmasında Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile dostluğunun önemine değinir, bu dostluğun uluslararası barışa büyük katkısı olduğunu söyler (12).

Bundan çıkan sonuç şudur: Atatürk'ün General Mac Arthur'la görüşmesinde dile getirdiği öne sürülen Sovyetler Birliği ve Bolşevizm konusundaki öngörülerini, çok kuşku çekicidir. Sovyetler Birliği ile o yılda önemli ilişkiler geliştirme kararı içindeki bir ülkenin, üstelik Türkiye'nin o yıllarda dış politikadaki temel dayanağının Sovyetler Birliği olmaya devam ettiği de düşünülürse, dış politikayı çizen liderin, yani Mustafa Kemal Atatürk'ün,

"..Avrupa'da vuku bulacak bir harbin başlıca galibi ne İngiltere, ne Fransa, ne de Almanya'dır, sadece Bolşevizmdir. Rusya'nın yakın komşusu ve bu memleketle en çok harp etmiş bir millete olarak, biz Türkler ... tehlikeyi bütün çıplaklığıyla görüyoruz. Uyanan şark milletlerinin zihniyetlerini mükemmelen istismar eden...Bolşevikler yalnız Avrupa'yı değil, Asya'yı da tehdit eden başlıca kuvvet halini almışlardır" şeklinde bir tespit yapmış olması akla yatkın değildir.

Tarihçi Mete Tunçay, o dönemle ilgili olarak, "*1930'lardaki Sovyet dostluğu, mesela uluslararası konferanslarda Türkiye'nin bir Sovyet uydusu gibi görünmesine yol açacak kadar ileriye, Türk delegesi her toplantıda Sovyet delegesinin parmak kaldırmasına göre oy verirdi*" diyor. (13) Bu yorum, -abartılı olduğu düşünülse bile- o dönem Türk-Sovyet ilişkileri için bir fikir vermektedir. Kaldı ki, Atatürk gibi temkinli bir liderin, bu tür görüşlere sahip olsa bile, bunları 1932'de bir Amerikalı komutan ile paylaşmış olduğunu düşünmek, inandırıcı değildir.

Diğer yandan, Mac Arthur'un "*Çin'in mühim bir kısmı komünist ajanların denetimindedir*" biçimindeki iddiası da inandırıcı değildir. 1930'ların başında Çin Komünist Partisi çok güç durumdaydı. Büyük kentlerdeki güçleri, 1927'de Kuomintang tarafından katledilen Mao, Çin'in güneydoğusundaki Çiangsi'de tutunmaya çalışmaktaydı.^(*) Japonlar Mançurya'ya çıkmışlardı. Bu nedenle 1932 yılı itibarıyla ne Çin'de, ne Çin Hindi'nde halkların komünist oluşumlara yöneldiklerine dair güçlü belirtiler yoktur. Bu yüzden Mac Arthur'a atfedilen:

(*) Uzun Yürüyüş 1934-1935'de gerçekleşti.

"Eğer Amerika ve Avrupa devlet adamları Çin'e lazım gelen ehemmiyeti vermez ve oradaki komünist aleyhtarı devlet adamlarını desteklemezlerse, Japonların mağlubiyeti komünistlerin Çin'deki zaferi olabilir. Aynı hal Mançurya, Kore, Hindistan, Hind-i Çini, Birmanya için de variddir... Dünyanın mukadderatı Avrupa'da değil, Asya'da hallolunacaktır" iddiaları da tartışma götürür. 1932'de böyle bir tespit yapmayı gerektirecek belirtiler yoktu. Bunlar, olsa olsa Mac Arthur'un Kore Savaşı'nda yani 1950'de edebileceği laflardır.

Gelelim Atatürk'ün dehası ve uzakgörüşlülüğüne... Bu satırların yazarı, Atatürk'ün, hem Türk ulusunun oluşumda oynadığı büyük rolün, hem de 20. yüzyıl içinde kapladığı yerin bilincindedir. Ama bu başka bir şey, tarihsel olayları gerçeklere dayandırmak başka bir şeydir. Atatürk, 1932'de 10-15 yıl sonrasını görebilir miydi? Atatürk - MacArthur görüşmesindeki ayrıntıları bir yana bıraksak da, öteki önde gelen liderlerin (F.D.Roosevelt, W.Churchill, J.Stalin) savaşın sonunu önceden göremedikleri kesinlikle biliniyor. Görmüş olabilselerdi herhalde bu sonuca ulaşmak istemezlerdi. Roosevelt'in oğlu Elliott, babasının 1940'ların başında Ruslar hakkında şu tespiti yaptığını yazıyor:

"Belki de Ruslar Avrupa'da güçlenecekler. Bunun kötü olup olmadığı bir yığın etkene bağlıdır. Ben Avrupa'daki İngiliz çıkarlarını korumak gerekçesiyle Amerikan askerlerinin hayatlarını tehlikeye atmak için bir neden görmüyorum" (14)

Roosevelt'in görmemiş olduğunu, kuşkusuz, Atatürk görmüş olabilir. Ancak tarih yazımı bunu gerçek, güvenilir kaynaklara dayandırmak zorundadır. Güvenilir kaynaklar ise, Savaşın hemen arifesinde Atatürk'ün açık-seçik tespit ve talimatlarını aktarıyorlar. Atatürk'ün Dışişleri Bakanı ve yakın çalışma arkadaşı Tevfik Rüştü Aras'ın yapıtlarında ayrıntılı bir biçimde belirttiği ve sonraları Celal Bayar'ın açıkladığı üzere (7 Kasım 1972) Atatürk, bağlantısız dış politikanın sürdürülmesinden yanadır. II. Dünya Savaşı tehlikesinin arttığı günlerde Atatürk, Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı T. Rüştü Aras'a *"Türkiye tarafsız kalmalı ve bir ittifak içine girmemelidir"* talimatını verir. Ölümüne yakın vasiyetini yazdırırken de Atatürk, genel sekreteri Hasan Rıza Soyak aracılığıyla şu uyarıyı yapmıştır:

" Bizim şimdiye kadar izlediğimiz açık, dürüst ve barışçı politika memleketeye çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve yaşamsal zorunluluklar dışında, bu politikamız devam eder gider." (15)

Mustafa Kemal Atatürk ölümünden kısa bir süre önce yakın arkadaşı Ali Fuat Cebesoy Paşa'ya "*Pek Yakında Dünya Karışacak*" der, yaklaşan savaş tehlikesi hakkında şunları söyler:

"Pek yakında dünya vaziyeti mütareke senelerinden daha çok ciddi olacak ve karışacaktır. İkinci büyük bir harp karşısında kalacağız. Dünyaya hakim olan milletleri idare edenlerin arasında maateessüf birinci derece devlet adamı çıkmıyor. (Hitler'le Mussolini'yi kastederek) Avrupa'da birkaç maceraperest Almanya ile İtalya'nın başında cebren bulunuyorlar. Karşı karşıya geldikleri zayıf devlet adamlarının aczinden cüret alıyorlar. Bunlar bugün dünyayı kana bulamaktan çekinmeyeceklerdir. Eski dostumuz Rus Sovyet hükümeti acizlerle maceraperestlerin yanlış hareketlerinden istifade etmesini bilecektir. Bunun neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi kamilen değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde başımıza mütareke senelerinden daha çok felaketler gelmesi mümkündür." (16)

Dikkatle okunduğu takdirde, bu sözlerin ufkunun da vurgularının da bambaşka olduğu görülür. İşte bu güvenilir kaynaklardan bize ulaşan tespitleri esas almak gerekir.

Kanımca, Kafkasya Dergisi'nin yayını, tarihsel gerçeklerle bağdaşmayan, kötü niyetli bir Soğuk Savaş yayınıdır. Son zamanlarda Atatürk üzerine kapsamlı bir çalışma yayımlayan Andrew Mango'nun da (17) bu kanıda olduğunu belirttikten sonra son bir noktayı eklemek istiyorum:

Atatürk'e ait olduğu söylenen ve daha sonra birçok kişi tarafından "*kemalist tarih yazımı*"nın temel taşları haline getirilen tespitleri Türkiye Cumhuriyeti kaynaklarından araştırmak için Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği nezdinde bir girişimde bulundum. Atatürk-General Mac Arthur görüşmesinin tutanaklarını incelememe izin verilmesini istedim. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinden tarafıma yollanan 17.10.2001 tarihli yazıda "Atatürk'ün 27 Eylül 1932'de General Mac Arthur ile yaptığı görüşmeye ait tutanağın Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunmadığı" bildirildi.^(*)

Teori Dergisi'nde aynı konuda yazan Hadiye Yılmaz, Atatürk-Mac Art-

^(*) Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nden Genel Sekreter Yardımcısı H. Bülent Serim imzasıyla tarafıma gönderilen 17.10.2001 tarih, B.01.0.PER.02-52-311-6564 sayılı yazı.

hur görüşmesinin tutanağının Dışışleri ve arşivinde de bulunmadığını belirtiyor. (18) Tüm bunlar, kanımı pekiştirdi.

Tersi belgelenmedikçe, kimin çıkardığı bile belli olmayan Kafkasya dergisinde yayımlanan "*Atatürk-Mac Arthur Görüşmesi*"nin düzmece ya da çarpıtılmış olduğu kabul edilmelidir.

Notlar

- (1) Sherrill'in Ankara'dan ABD Dışışleri Bakanlığı'na yazdığı mektup, 1 Temmuz 1932, Dışışleri Bakanlığı Belgeleri
- (2) Ar Department, Office of the Chief of Staff, Washington D.C. July 5, 1932, Dışışleri Bakanlığı Belgeleri
- (3) Cumhuriyet, Milliyet, 26.09.1932
- (4) Cumhuriyet, Milliyet, 27.09.1932
- (5) Cumhuriyet, Milliyet, 28. 9.1932
- (6) Cumhuriyet, Milliyet, 29.09.1932
- (7) Cumhuriyet, Milliyet, 29.09.1932
- (8) Amerikan Elçiliğinden Dışışler Bakanlığına rapor, İşgüder G.Howland Shaw, 29.09.1932, Dışışleri Bak. Belgeleri
- (9) Amerikan Elçiliğinden Dışışleri Bakanlığı'na not, Charles Sherrill, 26 Ağustos 1932, ABD Dışışleri Bak. Belgeleri
- (10) Prof. Şerafettin Turan'la telefon görüşmesi, 14.08.2000
- (11) Olaylarla Türk Dış Politikası, SBF Yayını, s. 114,
- (12) Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1. s. 360
- (13) Mete Tunçay, Sol Kemalizme Bakıyor, Cinemre-Çakır, Metis
- (14) Eliott Roosevelt, As He Saw It, New York. 1946, s. 185-186.
- (15) Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, s. 538
- (16) Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar, II. Kısım, s. 252
- (17) Andrew Mango, Atatürk, Sabah Yayınları, 1999, s. 469
- (18) Hadiye Yılmaz, ABD'de Uydurulan Atatürk-Mac Arthur Görüşmesi, Teori dergisi, Haziran 2002